

УДК 159.923.2

ТОДОРОВА Ірина Степанівна,
*доцент кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ
Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
кандидат психологічних наук, доцент*

СПОЖИВАННЯ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ – САМОДІЯЛЬНІСТЬ БАГАТОВИМІРНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У вітчизняній психології проблематику споживання майже виключено зі структури особистості та з системи головних видів її діяльності. Разом із тим, в сучасному суспільному житті процес споживання набув значення одного з важливих видів діяльності, в яких особистість також формується і проявляється. Тому існує потреба розглянути споживання під кутом психології особистості та діяльності (А.С. Макаренко, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.Ф. Моргун та ін.), з'ясувати місце споживання в структурі особистості.

Ланцюг перетворень – «...людина як родова істота перетворюється з індивіда як споживача природних предметів на суб'єкта як виробника продуктів для задоволення своєї потреби...» [6, с. 29-30], може бути продовжений наступним: «а також стає суб'єктом діяльності споживання вироблених в суспільстві продуктів та послуг». Життєдіяльність людини не обмежується виробленням продуктів. У світі розподілу праці людина, яка включена в систему економічних відносин, виробляє не просто продукти, вона виробляє їх як товари, які потрапляють на ринок і мають бути придбані за гроші. Споживання – багатогранна та складна категорія різних наук, тому, в контексті даної роботи, визначимо, що *діяльність споживання* – це активність особистості спрямована на задоволення потреб шляхом

придбання (покупки) та використання (з подальшою утилізацією) вироблених в суспільстві товарів та послуг.

Психологічний процес становлення та функціонування особистості як суб'єкта діяльності споживання може бути змодельований на основі моністичної теорії багатовимірного розвитку особистості В.Ф. Моргуна [3; 4; 5; 6]. У працях, присвячених *економічному мисленню*, автор дає таке його визначення – це особливий вид мислення, якому властиві: орієнтація на прискорення прибутку, збалансованість переживань, змістовна спрямованість на ефективне виробництво товарів і послуг, гармонійне поєднання конвеєрної рутини і творчого пошуку з домінуванням матеріальної форми дії [4, с. 17], «практичний інтелект». Як бачимо, споживання тут, якщо і представлене, то в імпліцитному (прихованому у виробництві) вигляді.

Однак, означена теорія особистості дозволяє системно та всебічно проаналізувати *споживання як частину життєдіяльності людини*, висвітлити психологічні інваріанти її розвитку. Згідно з першим інваріантом, *просторово-часові орієнтації особистості у світі товарів та послуг* можуть бути представлені як оцінки минулого та теперішнього досвіду споживання та плани на майбутнє – наміри стосовно того де, що та в якому обсязі слід придбати, використати та позбутися. Короткочасні та довгочасні життєві перспективи людини дуже часто мають вигляд конкретних речей, які людина прагне отримати (квартира, меблі, машина, дача – типовий набір споживацьких планів минулого століття, або його розширений сучасний варіант, доповнений мріями про останню модель телефону, закордонні мандри тощо).

Другий інваріант особистості – *потребо-вольові переживання*, розкриває процес прийняття рішень щодо купівлі товарів та послуг, або відмови від них; вимагає виявити потреби та мотиви, що стоять за цими рішеннями, та ті емоційні переживання, що супроводжують усі етапи процесу споживання. Модальність та сила переживання можуть бути представлені відповідним значенням в континуумі полюсів «негативне – позитивне»: від ставлення до процесу споживання (товару, послуги) як до чогось потворного та низького (аморальність, міщанство, споживацтво, другосортність тощо), або як до чогось піднесеного та прекрасного. Амбівалентні почуття при цьому відповідають або суперечливим, або розумово виваженим, спокійним та нейтральним за модальністю емоційним переживанням особистістю процесу споживання.

Що та як людина споживає розкриває важливий аспект *змістовного спрямування її особистості*. Де ж місце для споживання у системі змістових спрямувань, визначених у третьому інваріанті структури особистості, – у справі, у спілкуванні, у грі та ритуалі або у самодіяльності? Хоча споживання включено в цілісну систему людської життєдіяльності та зв'язками різного типу переплетено з працею, грою, ритуалом та спілкуванням, але, в першу чергу, воно може бути віднесено до складу самодіяльності, яка спрямована на підтримку або перетворення самого себе (за Моргуном).

Слід взяти до уваги, що самодіяльність «...включає не тільки творче самовдосконалення людини, але і можливу самодеградацію» [6, с. 29]. Деградація людини в контексті споживання може відбуватися в двох протилежних напрямках – із одного боку, йдеться про надмірне споживання, за яким сенс життя зведений до досягнення можливості безмежного споживання матеріальних благ, або речовин (оніоманія, алкоголізм та наркоманія як граничні прояви згубних звичок). З іншого боку, це надмірний аскетизм – осудження власності, комфорту, добровільна відмова від їжі, які можуть привести людину до соціальної ізоляції, відлюдництва або фізичного самознищення.

Четвертий інваріант багатовимірної структури особистості має бути спрямований на розкриття *рівнів опанування людиною досвідом та культурою споживання*. Аналіз має бути зосереджений на тому, як дитина навчається споживати товари та послуги, – стихійно, або цілеспрямовано та організовано. Яким чином вона відтворює отриманий досвід у своїх діях, чи прагне до глибшого пізнання себе в ролі споживача, розкриття властивостей товарів тощо? І, нарешті, потрібно з'ясувати за яких умов особистість опановує творчим рівнем споживання та стає раціональним, свідомим споживачем, здатним до саморефлексії, самоконтролю та доцільного самообмеження.

П'ятий інваріант (*форми реалізації діяльності*) в контексті споживання може бути описаний через різновиди дій, потрібних для здійснення покупки (моторні, перцептивні, вербальні та розумові), а також через предмет споживання, форму і рівень його представленості в психіці людини.

Важливим науковим висновком В.Ф. Моргуна є необхідність реалізації «принципу доповнюваності діяльності, установки і вчинку» [5, с. 151], якій дає можливість досліджувати різноманітні види діяльності (зокрема, споживання) спираючись на теоретичні конструкти, які є «методологічними вершинами вітчизняної та світової психології» [5, с. 147].

Для дослідження споживання у діяльнісному вимірі продуктивною є побудована за принципом доповнюваності модель структури індивідуальної діяльності особистості, запропонована В.Ф. Моргуном [3, с. 31]. Модифікована ним структура індивідуальної діяльності особистості передбачає виявлення джерела, форми та об'єкту активності споживання на різних рівнях її аналізу. На рівні аналізу споживання як *поведінки* в якості джерела активності можуть бути виділені потреби та первинні установки особистості, які задовольняються як кінцева мета споживання; об'єктом активності є природне (продукт) та соціальне середовище (товар).

Наступний рівень аналізу споживання як *діяльності* передбачає виявлення мотиву та предмету споживання. Мотиви споживання можуть бути представлені потребами різних рівнів, прагненнями, інтересами, переконаннями, ціннісними орієнтаціями, смислами, установками, які «знайшли свій предмет». Споживання, як й будь-яка інша діяльність, полімотивоване та спрямоване не лише на задоволення базових потреб, але є також засобом спілкування, соціального самоствердження та визнання, саморозвитку або творчої самореалізації – залежно від рівня опанування досвідом споживання.

Далі слідує аналіз на рівні *вчинку* (В.А. Роменець, І.П. Маноха [7], В.О. Татенко, Т.М. Титаренко), що має особистісний і суспільний смисл та об'єктивується через задачу [5, с. 151]. Вчинок у діяльності споживання може бути визначено як дія, виконана на основі усвідомленого вибору продуктів за якістю, вироблених із турботою про безпеку для екології та здоров'я. До розряду вчинку також слід віднести вольові дії з обмеження споживання за етично прийнятними або раціональними мотивами, а також свідомий вибір природозахисних методів утилізації використаного продукту. Задля допомоги людині в здійсненні відповідального вибору сучасні виробники належним чином маркують товар. Наприклад, на упаковці косметичних засобів вказують відомості про незастосування тестів на тваринах, а на пачці чаю сповіщають про те, що з турботою поставилися до фермерів, їхніх дітей та довкілля.

Споживання як вчинок на індивідуальному рівні має відповідати зусиллям, якими цивілізований світ намагається замінити теорію економічного зростання на концепцією стійкого розвитку із прийняттям соціальної та екологічної відповідальності за виробництво та споживання. Одне з перших визначень стійкого розвитку було запропоновано Канадською комісією з охорони навколишнього середовища у 1915 році: «Кожне покоління має право на певний відсоток природного капіталу, але основна частина цього

капіталу повинна бути передана наступному поколінню недоторканою» (цит. за: [1]).

Наступний рівень аналізу здійснюється на рівні *дій*, з яких складається діяльність споживання. Вони спрямовуються конкретними цілями залежно від етапу процесу споживання (оцінити, вибрати, придбати, використати, позбутися) та мають відповідний продукт, результат. Дії споживання можуть бути проаналізовані за їхніми компонентами та класифіковані за різними засадами.

Завершує аналіз рівень *операцій*, що передбачає виявлення вторинних установок для отримання результату (в стандартних умовах) [5, с. 151]. На цьому рівні споживання представлено ланцюгом операцій, пов'язаних із процесом покупки в реальному або віртуальному магазині, з подальшим використанням придбаного та його утилізацією (за потребою). Людина застосовує свої уміння, знання, навички для того, щоб оцінювати та обирати товари і послуги, приймати рішення, вступати у взаємодію з продавцем, генерувати моделі використання продукту тощо.

Конкретизація в контексті споживання багатовимірної теорії особистості та моделі структури її індивідуальної діяльності, розроблених В.Ф. Моргуном, дозволяє провести системний аналіз процесу споживання як важливої складової життя сучасної людини. Знання психологічних механізмів здійснення вчинків, розуміння умов опанування діями та операціями є необхідними для розкриття закономірностей формування особистості як справжнього суб'єкта діяльності споживання. Це дозволить розробити психолого-педагогічну програму виховання в особистості культури споживання в процесі здобуття нею освіти різного рівні, а також запропонувати практичним психологам технологію допомоги особистості [2] в ситуації нерационального або руйнівного споживання.

Література

1. Иванов В.А. Методологические основы устойчивого развития региональных социо-эколого-экономических систем / В.А. Иванов // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции и прогноз. – М., 2008. – № 2. – С. 50-59.
2. Максименко С.Д. Практикум із групової психокорекції: підручник / С.Д. Максименко, О.О. Прокоф'єва, О.В. Царькова та ін. – К.: Виданичий дім «Слово», 2015. – 752 с.
3. Моргун В.Ф. Концепция многомерного развития личности и ее приложения / В.Ф. Моргун // Философская и социологическая мысль. – К., 1992. – № 2. – С. 27-40.

4. Моргун В.Ф. Сучасне економічне мислення: вихідні положення / В.Ф. Моргун // Роль іноземних інституцій у формуванні сучасного економічного мислення в Україні: кол. моногр. / за ред. В.В. Зелюка. – Київ-Полтава, 1998. – С. 8-29.
5. Моргун В.Ф. Многомерная теория личности и принцип дополнительности деятельности, установки и поступка / В.Ф. Моргун // Харьковская школа психологии: наследие и современная наука. Сб. статей, посвященных 80-летию юбилею психологической школы ХНПУ имени Г.С. Сковороды / отв. ред. Т.Б. Хомуленко, М.А. Кузнецов. – Харьков: Изд-во ХНПУ имени Г.С. Сковороды, 2012. – С. 147-152.
6. Моргун В.Ф. Багатовимірна теорія особистості про світогляд людини в контексті інваріанту просторово-часових орієнтацій / В.Ф. Моргун // Психологія і особистість. – Полтава, 2015. – № 2. – Ч. 1. – С. 23-44.
7. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В.А. Роменець, І.П. Маноха; вст. стат. В.О. Татенко, Т.М. Титаренко. – К.:Либідь, 1998. – 992 с.